

УДК 94(100) «1939–1945»

В. В. Бігун

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОПЕРАТИВНИЙ ШТАБ РЕЙХСЛЯЙТЕРА А. РОЗЕНБЕРГА: СТВОРЕННЯ, ЗАВДАННЯ, ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА

Описано процес створення Оперативного штабу Розенберга – нацистської організації, яка брала активну участь у грабунку різноманітних культурних цінностей на всіх територіях, окупованих Третім Рейхом. Визначено пропагандистські та реальні цілі діяльності Оперативного штабу Розенберга. Проаналізовано структуру та завдання нацистської організації, її дослідні та виконавчі підрозділи.

Ключові слова: Оперативний штаб Розенберга, Вища школа, Центральна бібліотека, Східна бібліотека Розенберга, зондерштаб, головна робоча група, робоча група, зондеркоманда, супротивники націонал-соціалістів.

Бігун В. В. Оперативный штаб рейхслайтера А. Розенберга: создание, задания, организационная структура.

Описан процесс создания Оперативного штаба Розенберга – нацистской организации, которая принимала активное участие в разграблении разнообразных культурных ценностей на всех территориях, оккупированных Третьим Рейхом. Определены пропагандистские и реальные цели деятельности Оперативного штаба Розенберга. Проанализирована структура и задания нацистской организации, её исследовательские и исполнительные подразделения.

Ключевые слова: Оперативный штаб Розенберга, Высшая школа, Центральная библиотека, Восточная библиотека Розенберга, зондерштаб, главная рабочая группа, рабочая группа, зондеркоманда, противники национал-социалистов.

Проблеми Другої світової війни впродовж десятиліть були і залишаються головним об'єктом наукових пошуків дослідників усього світу. Різноманітні дискусії тривають, що засвідчує актуальність дослідження окремих питань цієї проблематики, у тому числі діяльності нацистських організацій, таких як Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга.

Діяльність Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга (далі ОРР) вже має певну історіографію. Більшість дослідників, наприклад П. Грімстед [14], М. Зініч [2], розглядали це питання в рамках проблеми культурного пограбування нацистами країн Західної та Східної Європи за часів Другої світової війни. М. Кашеварова [3–5], Т. Себта [8; 9] проводили джерелознавчі дослідження документальних масивів архіву ОРР. Колекція документів ОРР зберігається в Києві (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України), Берліні (Бундесархів), Москві (Російський державний військовий архів), Парижі (Документальний центр сучасної іудаїки), Амстердамі (Інститут військової документації), Вашингтоні (Бібліотека Конгресу), Нью-Йорку (Єврейський науковий інститут), Пало Альто (бібліотека Гуверівського інституту, Каліфорнія),

Мюнхені (Інститут сучасної історії) та Кобленці (Бундесархів) [5, с. 149]. Діяльність самого Оперативного штабу Розенберга вивчено недостатньо. Мета нашого дослідження – висвітлити процес створення ОРР та проаналізувати структуру і завдання цієї нацистської організації.

ОРР на окупованих територіях (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete) був окремою самостійною напіввійськовою організацією. Він належав до партійного відомства Розенберга, яке мало назву «Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням у Націонал-соціалістичній робочій партії Німеччини» та фінансувався нацистською партією.

Ще до початку війни нацистська Німеччина проводила так звану мистецтвознавчу розвідку [6, с. 65]. Німецькі фахівці, виконуючи спеціальні завдання, ознайомлювалися з музеями, картинними галереями, бібліотеками сусідніх країн та збирали відомості про їх культурні цінності. Вони отримували каталоги музеїв, фотографії найбільш цінних предметів, які зберігали в сховищах. Особливо мистецтвознавців цікавили культурні пам'ятки німецького походження. Нацисти вважали, що тільки вони мають право володіти ними. Але ідея повернення на територію Рейху всього, що пов'язано з німецькою культурою, була лише прикриттям для організації в майбутньому тотального пограбування окупованих країн.

На початку 1939 р. у Берліні було створено Центральну бібліотеку як центр дослідження германської нації та її історії [14, с. 19]. Вона мала стати керівною інституцією так званої Вищої школи, головної ідеологічної та наукової організації Рейху, «центром національно-соціалістичного дослідження, навчання та виховання» [16], який здійснював би дослідження в галузі генетики, з расового питання, походження арійської нації та її історії, питань релігії, історії, філософії тощо. Центральна бібліотека зобов'язана була також проводити масштабні дослідження ідейних супротивників націонал-соціалізму. Проект створення Вищої школи був розроблений Розенбергом і схвалений Гітлером ще в 1939 р. 29 січня 1940 р. А. Гітлер підписав наказ, згідно з яким Розенбергу офіційно доручалося «продовжувати проводити підготовчі роботи щодо організації Вищої школи, особливо в галузі дослідження та створення бібліотеки» [16], фонди якої повинні постійно розширюватися за рахунок вивезення книг з бібліотек на захоплених територіях. Відповідно до наказу фюрера службові інстанції партії та держави повинні були надавати Розенбергу всіляку підтримку в цій роботі. Саму Вищу школу планувалося створити в баварських Альпах після закінчення війни [14, с. 11].

З окупацією нацистською Німеччиною у травні–червні 1940 р. Люксембургу, Голландії, Бельгії та Франції до рук нацистів потрапили численні політичні, ідеологічні матеріали, велика кількість різноманітних культурних цінностей у бібліотеках, архівах, музеях як державної, так і приватної власності. Постала потреба «опікуватися збереженням та обліком господарського культурного майна, залишеного власниками на окупованих

західних територіях» (бібліотеками й архівами Великих масонських лож у Брюсселі та Парижі, архівом та бібліотекою банку Ротшильдів у Парижі, бібліотеками та архівами численних єврейських організацій, приватними бібліотеками, художніми колекціями, архівами тощо) [6]. 5 липня 1940 р. за розпорядженням Гітлера був виданий наказ шефа Верховного командування вермахту (№ 2850/40 g Adj. Chef OKW), у якому рейхсляйтеру Розенбергу як довірений особі фюрера у справі духовного та ідейного виховання в партії доручалося досліджувати державні бібліотеки, архіви, канцелярії вищих церковних установ та масонських лож на предмет цінних для Німеччини видань і матеріалів, направлених проти неї політичних документів та конфісковувати їх. На основі цього наказу А. Розенберг 17 липня 1940 р. створив так званий «Оперативний штаб служби рейхсляйтера Розенберга для окупованих західних областей і Нідерландів» (Einsatzstab der Dienststellen des Reichsleiters Rosenbeig für die westlichen besetzten Gebiete und die Niederlande) [8]. Напередодні вторгнення до Югославії нацистське керівництво розпочало організацію ще одного штабу для Югославії, але потім вирішило створювати лише його нові відділення. Сам штаб згодом був перейменований на «Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга для окупованих областей».

Штаб-квартира ОРР спочатку знаходилася в Парижі у готелі «Commodore». З часом завдання ОРР і територія, на якій він діяв, розширювались і це зумовило необхідність перенесення штаб-квартири до Берліна, де вона тимчасово розташовувалась у службовому приміщенні на Маргаретенштрассе, 17. З весни 1941 р. управління штабу перенесли на Бісмаркштрассе, 1 [Там само].

Головною метою створення ОРР, згідно з наказом Гітлера від 1 березня 1942 р., була «необхідність проведення планомірної ідеологічної боротьби з євреями, франкомасонами та близькими до них ворогами націонал-соціалізму, бо саме вони є винуватцями теперішньої війни, спрямованої проти Німецької імперії» [13]. ОРР доручалося перевіряти бібліотеки, архіви, ложі та інші ідеологічні й культурні організації всіх видів на основі відповідного матеріалу та конфісковувати їх для виконання завдань націонал-соціалістичної партії в галузі ідеології та для подальшого їх використання в науково-дослідній роботі Вищої школи. Було зазначено, що подібному розподілу підлягає також власність євреїв, безгосподарна власність і цінності нез'ясованого походження.

З пропагандистською метою нацисти називали створення ОРР проявом турботи «справжніх дбайливих господарів» та необхідністю «взяття під охорону» всіх культурних цінностей на окупованих територіях, щоб запобігти їх розкраданню, знищенню та неконтрольованому вивезенню. Хоч окупанти власноруч розкрадали культурні цінності та знищували матеріали «ідейних противників націонал-соціалізму», не відібрані ОРР для своїх цілей. Пріоритетними у дослідженні ОРР були єврейське питання та більшовизм.

У рамках Вищої школи 26 березня 1941 р. було створено Інститут вивчення єврейського питання у Франкфурті-на-Майні [14, с. 13].

Війна нацистів проти Радянського Союзу була не тільки боротьбою проти Червоної армії та прагненням розширити життєвий простір, а й «ідеологічною боротьбою проти більшовизму». У 1943 р. після двох років війни на Сході, особливо після перемоги Червоної армії в Сталінградській битві, стало очевидним, що «німцям необхідно знати більше про більшовизм, його вплив та пропаганду на Сході, щоб боротися проти нього і перемогти його, і в майбутньому стати невразливими до більшовизму» [7].

Хоч немає жодних доказів формального антибільшовицького науково-дослідного інституту в межах компетенції Вищої школи, спеціальні установи для дослідження більшовизму було засновано в Берліні незабаром після створення ОРР. Вони мали у своєму штаті довірених німецьких академічних фахівців для дослідження і підготовки пропагандистських памфлетів, які б дискредитували більшовизм. Особливо вивчали політичні та ідеологічні аспекти більшовизму, радянську економіку (індустріальний та колективний розвиток, матеріальні ресурси), побут радянських громадян. Центром антибільшовицьких дослідних операцій ОРР у 1941 р. у Берліні було засновано Східну бібліотеку Розенберга [14, с. 15]. Вона мала стати осередком з історії та культури народів, які населяли так званий «східний простір» – росіян, українців, білорусів, балтійців, а також осередком дослідження ідей та практики більшовизму. Центральне книгосховище бібліотеки розміщувалося в Берліні (з жовтня 1943 р. у Польщі, м. Ратибор), мало відділення в Києві та Ризі.

До складу ОРР входило Управління штабу (Stabsführug des ERR) у Берліні, яке очолював штабсфюрер Герхардт Утікаль, та низка відділень і груп, з яких у 1943 р. склалися три основні відділи:

1) Головний організаційний відділ (Hauptabteilung I «Organisation»), який виконував роль секретаріату, відповідав за особовий склад;

2) Головний оперативний відділ (Hauptabteilung II «Einsatz»), обов'язком якого були збереження та облік предметів культури на окупованих територіях;

3) Головний відділ особливих завдань (Hauptabteilung III «Sonderaufgaben»), який займався обліком предметів мистецтва єврейського походження та предметів художнього мистецтва [8].

Завдання ОРР на окупованих територіях виконували головні робочі групи, які підпорядковувалися безпосередньо Управлінню штабу. Вони були своєрідними організаційними та виконавчими центрами ОРР. Головним робочим групам підпорядковувалися робочі групи, зондеркоманди і філіали, які найчастіше контролювали окремі етнічні території, області або міста. Структура та склад ОРР постійно змінювалася залежно від позицій на фронті. Захоплення нових територій змушувало керівництво Штабу створювати нові робочі групи та зондерштаби, а з втратою того чи іншого великого міста, навпаки, їх ліквідували. Усього за час свого існування ОРР нараховував

сім головних робочих груп, які контролювали величезну територію Східної, Західної та Південно-Західної Європи. Підрозділи ОРР не діяли лише в Генерал-губернаторстві Польщі та Протектораті Чехії і Моравії [9, с. 119].

На території Західної Європи було створено три головні робочі групи: у Франції, Бельгії та Північній Франції, Голландії. Головна робоча група «Південний Схід» із центром у Белграді контролювала південно-східні окуповані країни Європи. Три головні робочі групи діяли на окупованій території Радянського Союзу: «Остланд», «Центр», «Україна». Головну робочу групу «Остланд» із центром у Ризі (очолював док Нерлінг) було створено 20 серпня 1941 р. [8]. В її складі діяли чотири робочі групи [10]: Латвії (Рига), Литви (Вільнюс), Естонії (Таллінн) та Білорусі, які контролювали територію Прибалтики, західні та північно-західні області Росії і Білорусь. З 1 травня 1943 р. за наказом штабсфюрера Утікаля робочу групу Білорусі (Білорусь та західні області Росії) було перетворено на головну робочу групу «Центр» із місцезнаходженням у Мінську [1].

Головну робочу групу України (очолював гауамтслайтер Франц Зайбот) було організовано 3 жовтня 1941 р. [10]. Вона контролювала територію Східної і Південної України, Криму та південних областей Росії і налічувала станом на березень 1943 р. п'ять робочих груп: Києва, Харкова, Херсона, Криму (із центром у Сімферополі) та Дніпропетровська; десять зондеркоманд і один філіал у Кракові, утворений у вересні-жовтні 1943 р. Три зондеркоманди діяли на півдні Росії: у Сталінграді, Курську та Ростові; чотири – в Україні: Одесі, Мелітополі, Миколаєві, Чернігові; функціонували також зондеркоманда Маріуполя–Таганрога (працювала в обох містах) і зондеркоманда Кавказу [8].

Паралельно з головними робочими групами в структурі ОРР діяли зондерштаби, які також підпорядковувались Управлінню штабу і працювали в рамках окремих галузей науки та культури. Вони на відміну від робочих груп були інтелектуальними центрами ОРР. Безпосереднє вивезення предметів культури не входило до їх компетенції. Вони займалися науково-дослідною роботою. Співробітниками зондерштабів були висококваліфіковані фахівці: доктори, професори. Кількість зондерштабів час від часу змінювалась. У 1945 р. при Оперативному штабі діяло вісім зондерштабів, а всього за 6 років існування Оперативного штабу з ним співпрацювало 15 зондерштабів [Там само]. У вересні 1940 р. було створено зондерштаб образотворчого мистецтва (керівник д-р Шольц) для здійснення так званої «Акції М» – збереження та обліку на території Франції, Бельгії та Голландії цінностей: картин, скульптури, гобеленів, художніх предметів побуту та декоративно-прикладного мистецтва з металу, деревини, скла або фарфору, залишених їх власниками, головним чином євреями, які втекли від нацистського терору [9]. Діяльність зондерштабу образотворчого мистецтва поширювалася і на окуповані східні області. До його завдань входили пошук художніх колекцій та «вжиття заходів проти вивезення видатних художніх творів євреями та їх поплічниками з окупованих територій за кордон» [12].

Але зондерштабу образотворчого мистецтва було дозволено відбирати особливі культурні цінності для вивезення їх до Німеччини.

Зондерштаб архівів (керівник – д-р Моммзен, потім – д-р Дюльфер) займався збереженням і обліком архівів, архівних матеріалів та їх дослідженням з позиції ідейної боротьби з противниками націонал-соціалізму. До компетенції зондерштабу прадавньої історії (керівник – д-р Райнерт) входили дослідження прадавньої та давньої історії на окупованих східних територіях, облік та обробка різноманітних археологічних колекцій музеїв, наукових інститутів та приватних колекцій.

Зондерштаб генеалогії займався пошуком та обліком церковних і актових книг, різноманітних реєстрів населення, інших джерел з генеалогії з метою виявлення свідчень давнього, багатоговікового впливу німецької культури на слов'янські народи.

Обов'язком зондерштабу фольклористики було знаходження в архівах, музеях, інститутах пам'яток як духовної, так і матеріальної народної культури, особливо фольксдойче, їх збереження, а також вивчення в цьому зв'язку впливу німецької культури на місцеві звичаї, традиції, побут. Також працівники штабу повинні були аналізувати вплив «світоглядних супротивників» нацистів на народну культуру та силу народного духу.

Зондерштаб музики (керівник – Герігк) опікувався обліком нот, нотних рукописів, музичними матеріалами євреїв та більшовиків. Зондерштаб науки досліджував науковий розвиток і наукову політику світоглядних супротивників нацистів, вивчав різноманітну наукову та політичну літературу, проводив її облік.

За збереження та облік бібліотечних фондів відповідали зондерштаб Центральної бібліотеки Вищої школи та зондерштаб доктора Абб, професора Берлінського університету, кваліфікованого бібліотекаря. Зондерштаб театру переглядав репертуар, театральні журнали і численні більшовицькі фільми, які в Радянському Союзі використовували з пропагандистсько-виховною метою.

Зондерштаб виставок повинен був сприяти виконанню завдання ОРР в окупованих областях, повідомляючи про знаходження нових важливих матеріалів. Дослідженням інформації стосовно єврейського народу займався зондерштаб Інституту дослідження єврейського питання. Зондерштаб світоглядної інформації здобував матеріали наддержавних сил для проведення боротьби проти євреїв, масонського лібералізму і більшовизму [12]. Також існували зондерштаб преси та зондерштаб американізму.

Захопленням культурних цінностей на окупованих територіях займався не лише ОРР, а й інші служби, наприклад СС та вермахт. Відносини ОРР із цими службами, місцевими органами влади потребують подальшого докладного вивчення.

Отже, культурні цінності країн Заходу та Радянського Союзу були предметом особливої уваги нацистів ще до початку війни. Для їх

дослідження було створено спеціальну організацію – Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга, діяльність якої підпорядковувалась інтересам Вищої школи – головної ідеологічної та наукової організації Рейху. У складі ОРР діяли як дослідні (зондерштаби), так і виконавчі організації (головні робочі групи) під командуванням керівного центру ОРР – Управління штабу. Складна організаційна структура забезпечувала виконання головних завдань ОРР: пошук культурних цінностей та політичних, ідеологічних матеріалів ворогів націонал-соціалізму (євреїв, масонів, більшовиків), всебічне їх дослідження та подальша конфіскація. Діяльність ОРР була результатом грабіжницької державної політики нацистської Німеччини, яка розглядала культурні багатства захоплених нею країн Європи як власні.

Бібліографічні посилання

1. Директива Розенберга про взяття під контроль культурних цінностей на окупованих східних територіях // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 44. – Далі: ЦДАВО України.
2. **Зинич М. С.** Деятельность Оперативного штаба А. Розенберга по вывозу культурных ценностей из СССР / М. С. Зинич // Вопр. музеологии. – 2011. – № 1 (3). – С. 116–125.
3. **Кашеварова Н. Г.** Архіви оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга та рейхскомісара України Коха у Києві як джерело вивчення історії бібліотек періоду Другої світової війни: загальний склад документів [Електронний ресурс] / Н. Г. Кашеварова // Режим доступу: <http://www.histans.com/JournALL/sid/12/1/3.pdf>.
4. **Кашеварова Н. Г.** Документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941–1944) / Н. Г. Кашеварова // Архіви окупації, 1941–1944. – К., 2006. – Т. 1. – С. 860–871.
5. **Кашеварова Н. Г.** Документи Рейхсміністерства окупованих східних областей та Оперативного штабу Розенберга (1941–1944) з питань переміщення книжкових культурних цінностей з колекції мікрофільмів в ЦДАВО України (КМФ-8) / Н. Г. Кашеварова // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації Києва (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів. – К., 2004. – С. 149–169.
6. **Мазурицкий А. М.** Создание системы нацистских организаций по расхищению культурных ценностей оккупированных стран в годы Второй мировой войны / А. М. Мазурицкий // Вестн. Моск. гос. ун-та культуры и искусств. – 2006. – № 4. – С. 65–70.
7. Розпорядження для штабсфюрера Утікаля від 21 червня 1943 р. // ЦДАВО України. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 22.
8. **Сєбта Т. М.** Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга / Т. М. Сєбта [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/Researches/Statti_oglyady.php
9. **Сєбта Т. М.** Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз / Т. М. Сєбта // Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів. – К., 2004. – С. 114–148.
10. Aktenplan (План ведення справ) // ЦДАВО України. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 3 а.
11. Anordnungen und Mitteilung (Розпорядження та повідомлення) // ЦДАВО України. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а.
12. Der Einsatzstab beschafft den Dienststellen des Reichsleiters für ihre politischen Aufgaben Arbeitsmaterial aus den besetzten Gebieten (Оперативний штаб забезпечує політичні завдання служб рейхсляйтера робочим матеріалом з окупованих областей) // Bundesarchiv Koblenz (BAK). NS 30/1 Einrichtung des ERR, Aufgabenbereiche, Allgemeines,

S. 55–57 (Бундесархів, Кобленц, опис фонду НС 30/1 Організація ОРР, сфера діяльності, загальне. – С. 55–57).

13. Führereclass (Наказ фюрера) від 1 березня 1942 р. // ЦДАВО України. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 44.

14. **Grimsted P. K.** The Odyssey of the Smolensk Archive / P. K. Grimsted. – Pittsburg, 1995.

15. Sonderaktion M – Erfassung der Kunstgegenstände (Особлива акція М – облік предметів мистецтва) // ЦДАВО України. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 3.

16. Zur Kenntnismahme der Dienststellen von Partei und Staat (Для ознайомлення службових інстанцій партії та держави) // ЦДАВО України. – Ф. 3676, оп. 1, спр. 4.

Надійшла до редколегії 08.11.2013

УДК 945:327 (100) “1975/1989”

О. В. Немич

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДИНАМІКА РОБОТИ «ГРУПИ СЕМИ» У 1970–1980-х рр.: ЕТАПИ, ПРОБЛЕМИ, ДОСЯГНЕННЯ

Досліджено діяльність «Групи семи» в 1975–1980-х рр., етапи роботи та теми самітів. Виявлено та висвітлено актуальні проблеми міжнародних відносин останньої чверті ХХ ст., відображені в офіційних документах «G7». На основі вивчення джерел та літератури проаналізовано місце та роль «Сімки» у вирішенні міжнародних проблем.

Ключові слова: «Група семи», найбільш промислово розвинені країни, саміт, міжнародний тероризм, локальні конфлікти, «холодна війна», комюніке.

Немыч О. В. Динамика работы «Группы семи» в 1970–1980-х гг.: этапы, проблемы, достижения.

Исследована деятельность «Группы семи» в 1975–1980-х гг., этапы работы и темы саммитов. Выявлены и освещены актуальные проблемы международных отношений последней четверти ХХ в., нашедшие отражение в официальных документах «G7». На основе изучения источников и литературы проанализированы место и роль «Семерки» в решении международных проблем.

Ключевые слова: «Группа семи», наиболее промышленно развитые страны, саммит, международный терроризм, локальные конфликты, «холодная война», коммюнике.

Вивчення діяльності «Великої сімки» важливе з погляду формування загальної позиції лідерів форуму – найрозвинутіших країн світу: США, Великої Британії, Німеччини, Канади, Італії, Франції та Японії – щодо актуальних міжнародних питань. Незважаючи на те що уряди держав «Клубу» здебільшого мають різновекторні дипломатичні лінії та особисті інтереси, політика їх консенсусу – це відображення нового рівня міжнародного співробітництва, що почав будуватися в жорстких рамках